

**НОБИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ**

ВИПУСК

29

Ніжин-2020

Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК
Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України
Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій
Історико-культурна асоціація "Україна–Туреччина"
Ніжинська міська рада

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В УКРАЇНІ

**Збірник
наукових статей**

Присвячується 400-річчю заснування
Ніжинського реєстрового козацького полку
та 395-річчю надання Ніжину
Магдебурзького права

Випуск 29

Ніжин – 2020

Рекомендовано до друку

Вченою радою

Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

(протокол № 2 від 25 серпня 2020 р.)

Науково-методичною радою

Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації
та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій

(протокол № 3 від 26 серпня 2020 р.)

Редакційна колегія:

Титова О.М. (відповідальний редактор)

Біляєва С.О., Виноградська Л.І., Гоменюк В.М., Зозуля С.Ю.,

Івакін В.Г., Ніка О.І., Федорин М.О.

Адреса редакції:

01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9, корп. 19,

тел./ф.: (044)280-78-79; e-mail: ukrtopik@gmail.com

Видання зареєстровано

Міністерством юстиції України

(Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації –

серія КВ № 16328-4800Р від 02.02.2010 р.)

© НКМ ім. І. Спаського, 2020

© Центр пам'ятокознавства

НАН України і УТОПК, 2020

© Автори статей (тексти), 2020

З М І С Т

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Жуковський Мирослав (Нікополь) Про локалізацію острова Томаківка та земляних укріплень на його території.....	9
Ковальський Юрій (Миколаїв) Про козацький зимівник на урочищі Сіверсів маяк у Миколаєві	21
Харлан Олександр (Дніпро) Козацьке містечко Новий Кодак: у світлі новітніх досліджень.....	25
Прядко Олександр (Переяслав) Кропивнянська фортеця XVII–XVIII ст.	42
Титова Олена (Київ) Нерухомі об'єкти культурної спадщини Київського Подолу, пов'язані з життям і діяльністю українських козаків	48
Походяща Олена (Київ) Пам'ятки культури XVII–XVIII ст. з київського Магістрату (з колекції НМІУ)	54
Івакін Всеволод, Оленич Андрій, Баранов В'ячеслав (Київ) Науково-рятивні дослідження Печерського містечка у 2018 р.	67
Івакін Всеволод, Зоценко Іван, Баранов В'ячеслав (Київ) Археологічні дослідження в районі Кирилівського монастиря у 2018–2019 рр.	70
Зоценко Іван, Готун Ігор, Івакін Всеволод (Київ) Науково-рятивні археологічні дослідження 2019 р. у с. Гатне Києво-Святошинського району Київської області	73
Івакін Всеволод, Оленич Андрій, Зоценко Іван, Осадчий Руслан (Київ) Археологічні дослідження міста Борисполя у 2018–2019 рр.....	76
Оленич Андрій, Гнера Володимир (Київ) Нововиявлені археологічні пам'ятки XVII–XVIII ст. у Болградському районі Одеської області (за матеріалами археологічних досліджень 2018–2019 рр.).....	80
Марченко Олександр, Сиволап Михайло (Черкаси) Короткий огляд антропогенних підземель Корсунщини	84
Осадчий Євген (Суми) Порохова майстерня кінця XVI–XVII ст. на території Путивльської фортеці.....	87
Чекановський Андрій (Київ) Дрібна керамічна пластика XVII–XVIII ст. з досліджень Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря і прилеглих територій у 1996–1999 рр.....	93

Виногородська Лариса (Київ)	
Археологічні дослідження кладовища кінця XVIII–XIX ст. у м. Вінниця (поховання священника)	102
Векленко Віктор, Маріна Зоя (Дніпро)	
Українські жіночі хрестоподібні прикраси XVIII–XIX ст.	110
Векленко Віктор, Ромашко Олександра (Дніпро)	
До питання визначення деяких різновидів українських хрестоподібних прикрас XVIII–XIX ст.	120
Векленко Віктор (Дніпро), Горішний Максим (Енергодар)	
Українські натільні і нагрудні хрести XVIII–XIX ст. Південної Київщини на прикладі знахідок з території Київської області.....	132
Векленко Віктор (Дніпро)	
Українські натільні і нагрудні хрести XVIII–XIX ст. з території Черкаської області.....	144
Горішний Максим (Енергодар)	
До питання про ідентифікацію та трансформацію одного з різновидів хрестів Київщини	157
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	
Ковалець Тарас (Чернівці)	
«Вони – законні сини цієї Корони»: Запорозьке козацтво у нововіднайдених листах київського біскупа Юзефа Верещинського 90-х рр. XVI ст. (публікація джерел)	164
Бондар Олександр (Київ)	
Зборівська битва 1649 року крізь призму часу української історіографії.....	174
Задунайський Вадим (Львів)	
Стратегеми Війська Запорозького та збройних формувань Речі Посполитої впродовж кампанії 1651 р. (на прикладі боїв під Вінницею та Ріпками).....	183
Куштан Дмитро (Черкаси)	
Полковники Черкаського полку Війська Запорозького (від 1653 року до ліквідації)	190
Брель Ольга (Чигирин)	
Чигирин на сторінках Літопису Самійла Величка	201
Мірущенко Олександр (Запоріжжя)	
Взаємини старшини новоутворених північних паланок із Кошем та сусідами.....	211
Савчук Кіріл (Київ)	
Сторінки козацької історії Переяславського полку та його формувань (XVII ст.)	215

Сохань Оксана (Батурич)	
Військові канцеляристи та їхня діяльність у роки гетьманування Д. Ігнатовича та І. Самойловича.....	224
Зоць Тетяна (Прилуки)	
Магдебурзьке право м. Прилуки: версії, факти	228
Крішан Акаш (Бровари)	
Від самоврядних традицій Ковеля до магдебурзьких реалій Ніжина: життєвий шлях королівського секретаря Флоріана Олешка.....	231
Панченко Володимир (Київ)	
Прикарпатський слід «пана Каньовського» (до історії міської печатки Городенки XVIII століття)	238
Кремчаніна Вікторія (Чернігів)	
Жінки у соціокультурному просторі України XVI–XVIII ст.....	241
Луговик Тетяна (Гомель, Республіка Білорусь)	
Традиційна жіноча сорочка Лівобережжя: особливості крою та оздоблення (за матеріалами дослідження Є.Ю. Спаської «Узоры женских крестьянских рубах Центральной Украины»)	248
Варивода Аліна (Київ)	
Гаптовані нашивки з фігуративними зображеннями у декоруванні українських богослужбових тканин XVII–XVIII ст.: види, призначення, іконографія	252
Рендюк Теофіл (Київ)	
Іван Мазепа і Євангеліє для арабських християн. (Невідомі аспекти щодо Євангелія, виданого гетьманом України Іваном Мазепою та господарем Валахії Констянтином Бринковяном у 1708 році арабською мовою у м. Алеппо (Сирія)).....	260
Ластовський Валерій (Київ)	
Лівобережне козацтво на сторінках «Синодика» Золотоніського Благовіщенського монастиря (1777 р.)	270
Крутий Віталій (Мена)	
Максаківський Спасо-Преображенський монастир – пам'ятка українського бароко Північного Лівобережжя	272
Михеєнко Наталія (Чернігів)	
Моніторинг температурно-вологісного режиму Будинку полкової канцелярії XVII ст. у м. Чернігові	277
Матвіїшин Ярослав (Київ)	
Козаки, Невер і його Milicehrétienne (1617).....	282
Берест Юрій (Охтирка)	
Дослідник козацької історії Охтирщини Віллі Воліс	294
Бушак Станіслав, Шиман Катерина (Київ)	
Іноземці-дослідники українських народних картин типу «Козак Мамай»	299

Барабаш Наталя, Бондар Валентина, Логінов Дмитро (Кривий Ріг)	
Козацька люлька в українській традиції	312
Ломко Оксана (Батурин)	
Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» і суспільство: основні форми комунікації	322
Кукін Ігор (Київ)	
Окремі способи використання фотомистецтва в музейних експозиціях	331

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Гончаренко Аліна (Київ)	
До історії походження назв посуду в українській мові (на матеріалі поеми «Енеїда» І. Котляревського).....	336
Лазаренко Олеся (Франкфурт-на-Одері, Федеративна Республіка Німеччина)	
Віра Юріївна Франчук – дослідниця писемної спадщини козацької доби	344
Ніка Оксана (Київ)	
До 500-ліття Нобельського Євангелія	350
Осінчук Юрій (Львів)	
Лексика з коренем <i>-муж-</i> в українській мові XVI–XVIII ст.....	356
Перегінчук Тарас (Одеса)	
Козацька піснетворчість: семантика та історичні чинники	366
Радкевич Галина (Київ)	
Мовно-символічна специфіка українських козацьких пісень	376
Рева Лариса (Київ)	
Несвізька друкарня в українській історіографії: Володимир Іванович Барвінок та його «Огляд бібліографії церковно-слов'янських стародруків»	382
Шараф-Уралі Олександр (Миколаїв)	
Козаки-осадчі в назвах балок степового Побужжя	389
Якубова Тетяна (Київ)	
Козацька доба на сторінках праць польських істориків: матеріали щодо вивчення та атрибуції книжкових знаків (за матеріалами фонду літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ)	397
Ярошевич Ірина (Київ)	
Першоджерела української правописної системи	411
Яцій Василь (Київ)	
До походження українських антропонімів (на матеріалі «Реєстру Війська Запорозького 1649 року»). XIV.....	416

ТЮРКОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шлапак Марьяна (Кишинев, Республіка Молдова)	
Турецкие архитекторы и инженеры – строители крепостей Молдавского княжества	422
Біляєва Світлана, Фіалко Олена (Київ)	
Деталь інтер'єру з розкопок барбакану Аккерманської фортеці	426
Харлан Олександр (Дніпро)	
Планувально-конструктивні особливості ногайської юрти: досвід реконструкції.....	431
Нечитайло Павло (Кам'янець-Подільський)	
Знахідки з кістки з досліджень османської кав'ярні у Кам'янці-Подільському	438
Моїсєєв Дмитро (Канів)	
Графіті з воїном-вершником із Зинджирли-медресе	444
Яшний Денис (Київ)	
Історіографія локалізації палацу кримських ханів у Кирк-Йері: до критики одного джерела	453
Яшна Ольга (Київ)	
До історії досліджень церкви Ай-Тріада у Південно-Західному Криму	457
Федорук Андрій (Чернівці)	
Військове спорядження і величина екіпажів бойових слонів Османа II в битві під Хотиним 1621 р. за писемними звітками, іконографією та матеріалами археології	466
Підвойний Володимир (Київ)	
Тауфік Кезма в історії сходознавства (на матеріалах архівних джерел).....	476

МАЙНГАРДТ-ГОГОЛЬ НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

Світлій пам'яті історика, пам'яткоохоронця, краєзнавця, дослідника (<i>Шпаковський Сергій (Хмельницький)</i>)	482
---	-----

Олександр Харлан (Дніпро)
завідувач кафедри
Придніпровської державної
академії будівництва та архітектури,
кандидат архітектури

Планувально-конструктивні особливості ногайської юрти: досвід реконструкції

Вивченню ведення господарства землеробських культур, яке впливало на формування різноманітної стаціонарної архітектури, українські дослідники приділяють значну увагу. Проте досі залишається поза їхньою увагою інший спосіб ведення господарства, який був розповсюджений на теренах Південно-Східної України – кочове скотарство. Саме особливості способу ведення цього господарства вплинули на формування матеріальної і духовної культури суспільства кочівників, незмінною частиною якого була мобільна архітектура, специфіка якої проявлялася в житлових, громадських, культових спорудах і планувальних особливостях мобільних поселень.

Останніми кочовиками, які займали більшу частину степового Північного Причорномор'я з початку XVII – по третю чверть XVIII ст.¹ та мали сусідні відносини з запорозькими козаками, були ногайці (ногаї). Ногайському етносу, який виник на основі кочового кипчацько-тюрського субстрату, як і всім тюркомовним мешканцям було притаманне використання мобільної архітектури.

Мобільність архітектури – малодосліджена для українських теренів особливість, характерна для широкого степового регіону. Для споруд кочовиків характерним є вибір легких будівельних матеріалів: шкіра, дерево, повсть і тканина. Завдяки низці факторів: природно-кліматичні умови, наявність місцевих будівельних матеріалів і ведення господарства - виникло самостійне і унікальне явище під назвою кочовий спосіб життя з характерним типом житла під назвою «юрта».

¹ З 1771 р. під час російсько-турецької війни для ногайців розпочалося неприродне для них «російське підданство», їх виселили на Кубань. У 1790 р. 3000 ногайських родин було переселено до річки Молочної (Молочні Води), а в 1812 р. російський уряд примусив ногайців спалити кибитки й завершити кочівницький спосіб життя. Їх було розселено по стаціонарних будинках, споруджених на кошти уряду абияк. За матеріалами 1839 р. знаходимо 70 ногайських аулів в Мелітопольському повіті: Шавкай, Машкір, 2-й Аргаклі, 1-й Аргаклі, Конлігара, Акрермень, 2-й Кагач, 2-й Буркут, Какпас, 1-й Кагач, 1-й Шекли, Оршани, 1-й Буркут, Каракурсан, Асіл-хожа, Оніке, Бешеул, Суюкан, Мерлар, Асанхожа, Алшин-Бажі, Баурдак, 1-й Есебей, Тальгальг, Темір-гожа, Ягох-дашекли, Кіслік, Кізільдін-оглу, Шуют-джурт, 2-й Есебей, Бадай, Алшин, 1-а Едінохта, 2-а Едінохта, Джанторан, Айтамгали, Улькон-сасафірс, Кічкіне-сасантогун, Тобал, Асілхожа, Улькон-бескекли, Кічкіне-бескекли, Аслакші, Алтаул, Емір, Туюшке, Тулга, Таз, Бекбурлу, Коєсуо-глу, Канжегали, Тюмень, Конда-тамгали, Карсруга, Бадрак, Канда-Козли, Шаншекли, 2-й Кенегес, Конурбаш, Незкус, Шавжелі, Югартамгали, Болютляк, Аздерба, Сарайли, Аргін, 2-й Шекли, Котур-оглу, Яіцогур, Каража [21, 331–337].

Дослідники кочової архітектури вказують тюрську назву *уй*¹, що означає *юрту* (решітчасту, або повстяну юрту) або *кібітку*². Описи юрт різних кочових народів знаходимо у працях етнографів, істориків, мандрівників XVII–XX ст.

Ногайському житлу приділили увагу у своїх працях Жан де Люк [11, 473–493], Е. де Аксолі [4, 89–180], Г.-Л. де Боплан [5, 49, 53–54, 182], Н.-Е. Клеман [16, 72–74], А. Архіпов [3, 347–356], Г. Малявкін [18, 147–148], Г.Б. Ананьєв [1, 1–22], С. Фарфоровський [25, 29], дослідники кін. XX ст. Б. Кочекаєв [17, 129–137], С. Гаджієва [8, 57–59. 9, 24–28], І. Калмиков, Р. Керейтов, А. Сікалієв [13, 112–120]. Серед сучасних дослідників, які вивчали дане питання, слід згадати українських істориків І. Сапожнікова [23, 136–143], В. Грибовського [10, 21–26] та російських дослідників Р. Керейтова і Ф. Канокову [14, 16–19; 15, 203–210].

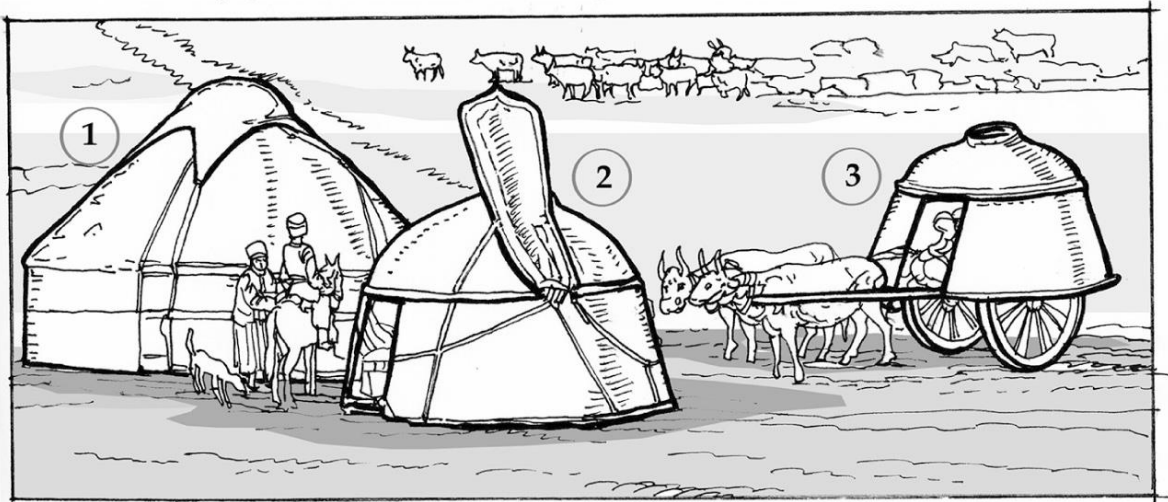

Рис. 1. Типи жител ногаїв. Прорис автора за малюнком Х.-Г.-Ф. Гейслера з альбому «Живописные описания обычаев, нравов и развлечений русских, татаров, монголов и других народов в Российской империи». 1 - терме, 2 – отав, 3 – котарга

Ми, у свою чергу, опрацьовуючи матеріали численних досліджень, присвячених житлам кочових народів [24; 12, 128–129; 6, 42–62; 19, 13–33; 20, 344; 22, 129, 131–132; 7, 20–49], а також виявлених архівних фотоматеріалів кін. XIX – поч. XX ст. звернули увагу на окремі особливості, які вирізняють ногайську юрту від подібних мобільних жител інших кочовиків. Саме висвітленню цих особливостей і присвячено дану працю.

Відомо кілька типів ногайських жител: великі розбірні наземні *терме* з конусоподібним верхом, малі нерозбірні *отав*, встановлені на колесах житла – *котарги* (Мал. 1) і весільні візки *кюйме*. За своїм господарським і культурним призначенням ногайські юрти розподілялися на три основних види: юрти кунацькі, що призначалися для гостей, юрти житлові для членів родини і юрти похідні.

Кунацькі юрти могли собі дозволити лише заможні ногайці. Ці житла відрізнялися своєю величиною, білим повстяним покриттям і багатим оздобленням.

¹ Вважається, що слово «юрта» виникло від тюрського «урто» – стійбище, урочище, де розміщували свої житла кочовики, і в тюркському не означає буквально житло.

² Вважається, що слово «кебіт», від якого виникло ще одне європейське найменування кочового житла, більш за все походить від монгольського «хіт» – монастир із житлових і культових мобільних споруд.

Похідні юрти мали менший розмір, сірий окрас повстяного покриття і призначалися, у більшості, для чабанів.

Приділимо увагу ногайській юрті терме (решітка). Дане мобільне житло, як і юрти інших народів степу, мало форму плану у вигляді кола.

Терме мала чотири основні складові: двостворчасті двері (*каане*), решітчасті стіни (*терме*, або *терім*), купольні жердини (*уок*) і верхній дерев'яний круглий обод (*термюйдун-шыгарага*, або *тундук*) з двома або чотирма дугами (*шыгарактен-бокбесе*), які утворювали *шагарак*¹. Від кількості решіток стінового каркасу залежав розмір юрти (решітчастої юрти). За браком джерел про житла ногайців південно-українського степу дослідники використовують матеріали, які стосуються ногаїв астраханських, прикавказьких та ін. регіонів. З опису дослідника А.П. Архіпова відомо, що ногайські терме Ставропольської губернії склалися з 6, 8, 10 і 12 окремих решіток². Дванадцятирешітчаста – була найбільша і використовувалася доволі заможними ногайцями [17, 132–133; 2, 73].

Каркас юрти виконувався з оріхового дерева (*шетлеук-агач*) [2, 73]. За окремими даними відомо, що використовувалася також верба для виконання решітки [24, 26], а для найміцніших конструктивних елементів – береза [24, 28]. За проведеним аналізом архівних фотографічних джерел нами з'ясовано, що на відміну від юрт інших народів в ногайській терме решітка виконувалася з прутів круглого перерізу діаметром 30 мм, розмір комірки на решітці дорівнював 85×85 мм (внутрішній розмір). У порівнянні з решітками казахських та калмицьких юрт – це набагато дрібніший розмір. До того ж, у інших народів для виконання решіток використовувалися рейки прямокутного перерізу³.

Вербові або горіхові заготовки очищувалися від кори, висушувалися, потім розпарювалися і вигиналися. В місцях перехрещення прутів робили отвір і продівали в нього ремінь зі шкіри, на кінцях яких затягували вузлики. Така конструкція решітки дозволяла збирати секцію для перевезки і регулювати висоту решітки під час встановлення.

Кожна секція решітки мала назву *канат*. Юрта, в залежності від кількості секцій, називалася 6-ти канатна, 8-ми канатна, або 12-ти канатна. Секції з'єднувалися між собою вовняними мотузками (*юн йін*) або ремінями (*туар-кайс, сип-кайс*) [17, 132]. За нашими підрахунками, розмір однієї розкладеної секції решітки дорівнював 2,32×1,6 м. Решітки кріпилися між собою «внахлест». Згори в кожному решітку кріпилися вигнуті в нижній частині купольні рейки – *уок* (по 13 штук на одну секцію, відповідно на 8 секцій (канатів) кількість уоків дорівнювала 104 штуки). Кількість уоків і діаметр терме змінювалися в залежності від кількості канатів. Нижня частина уоку була товща, верхній кінець жердин (купольних рейок) був набагато тонший і вставлявся в дерев'яне коло – тундук (термюйдун-шыгарага)⁴. Напівсферичне навершя ногайської юрти – шагарак сут-

¹ Напівсферичне навершя юрти, яке слугувало вікном і отвором, з якого виходив дим.

² Під час опису юрти ногайської дослідник вказує калмицьку юрту (кібітку).

³ У ногайців для виготовлення решіток для малих юрт – отав також використовувалися рейки прямокутного перерізу і з великим розміром комірки.

⁴ Дослідники вказували, що бідні кочовики мали юрти (кібитки), в яких не використовувалася дерев'яний обод – тундук. У такій юрті уоки кріпилися внизу до терме (решіток), а вгорі зв'язувалися разом. Такий терме називався – *кош*. Його використовували чабани в якості похідного житла.

тево відрізнялося своїм великим вигином за юрти інших кочовиків. Зовнішній діаметр верхнього дерев'яного кола тундука дорівнював понад 1,5 м. Діаметр 8-канатного ногайського терме дорівнював близько 6,0 м. Порівняно з монгольськими і казахськими юртами у ногайських юрт жердини (уок) мали кут нахилу понад 36°, що надавало їм більш стрімкого обрису (Мал. 2–3).

Каркас юрти вкривався повстю або кошмою (*кіз*, або *кйіз*), причому верхня частина (*термюйдун-девіле*) настилася на поздовжні жердини, а нижня (*термюйдун-туурлага*, або *туурлаг*) – на решітчасті стінки. Верхній отвір накривався спеціальним покриттям випуклої форми (*термюйдун-сернега* або *сернек*), яке регулювалося в залежності від погоди і часу доби вовняними стрічками (*сернек-бауа*). Дверний отвір закривався спеціальною орнаментованою повстю (*термюй-есага*), для прив'язування верхньої повсті використовувалися вовняні стрічки (*девільден-бауа*). Решітка з середини стягувалася такою ж стрічкою, а іноді арканом для посилення каркасу. Ззовні по колу юрта обв'язувалася широкою вовняною стрічкою (*термюйдун-бельдеу*) [2, 72–73].

Решітки скріплювалися ремнем з коров'ячої шкіри (*туар-кайс*, або *сіір-кайс*) та вовняними мотузками. Двері юрти – *капи* (*каапе*) влаштовувались з двох стулок та рами заввишки 1,8 м. Бічні частини дверного отвору називали *енсге*, а поріг – *босага*. До рами вгорі кріпилася фіранка – *термій-есаге*. У бічних частинах рами робили отвори, через які двері кріпилися до терме. Дослідники припускають, що двостворчасті двері з'явилися пізніше, а спочатку замість дверей була решітка, схожа за конструкцією на терме, яка прикривалася фіранкою. Напрямок дверей обирали на південь або у бік, протилежний вітру. Усі деталі дверей ретельно прикрашалися тонким різьбленням і фарбувалися.

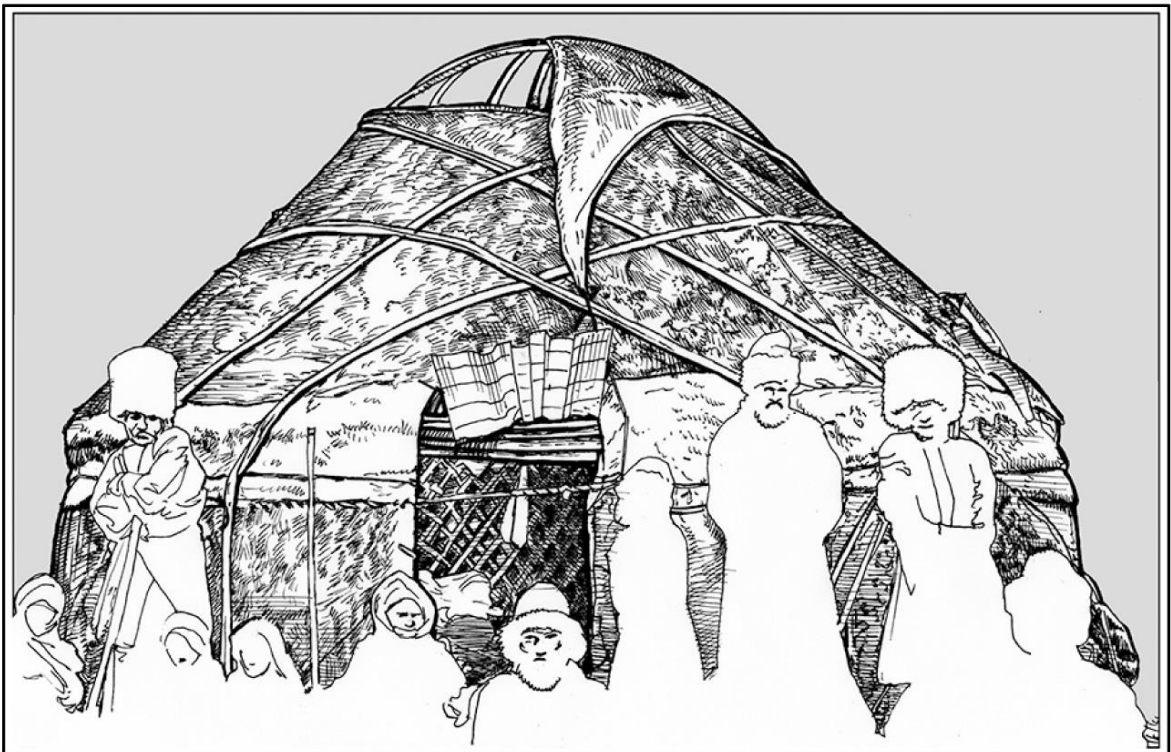

Рис. 2. Ногайська юрта типу терме.
Прорис автора з архівного фото кін. XIX ст. (2020 р.)

У зимовий період ззовні навішували додаткову повсть – *тосага, есік кійіз* для захисту від холодного повітря. Вона мала прямокутну форму, білий колір, розмір 142×88 см, прикрашалася аплікативною вишивкою у вигляді поєднання орнаментів із шматків тканини блакитного, зеленого, червоного, жовтого і чорного кольорів [14, 17].

У колористичних характеристиках, окрім згаданих білої і сірої повсті, використовувалися пояси і ремінці червоного кольору. Також відомо, що решітки дерев'яного каркасу фарбувалися в червоний колір.

Процес початку будівництва юрти зафіксовано Г. Малявкіним. Він вказував, що після вибору місця влаштування юрти спочатку клали на землю шагарак (шангирак), обираючи його за центр, а навколо встановлювали розсувні решітки-терме [18, 134].

У середині вся нижня частина юрти укріплювалася очеретяними циновками – *шипта*. Внутрішній простір юрти у кожного кочового народу мав свої особливості. Короткий опис інтер'єру і функціональних зон планувальної структури терме знаходимо у Б. Кочекаєва [17, 134] і Г. Ананьєва [1, 4]. В середині юрти, на північній стороні розташовувалося дзеркало *біала* з яскравою рамою, поруч вішалася сумка з сукнею *яграк-дорба*, що обтягувалася ззовні шкірою лоша або кози, з вишитими на ній різними візерунками з яскравих тканин. Посередині юрти, на відстані близько 1,0 м від входу, розташовувалося місце вогнища, поруч з яким стояла кочерга *кьосов*, щипці *маша*, рукомийник *кумган*. Простір за вогнищем застилався килимами і орнаментованими повстями. Це парадне місце називалося *тор*. Його з давніх часів використовували для прийому почесних гостей.

Праворуч від входу в юрту знаходилися господарські предмети: котли, відра з водою, їстівні припаси. Тут завжди сиділа господарка юрти. На цьому боці знаходилося ліжко *ориндик*, розфарбоване яскравими фарбами. Над ліжком натягувалася мотузка, на яку вішали чоловічий і жіночий одяг. Поруч з ліжком, ближче до входу, кріпилася до стін юрти спеціальна полиця *ундрюк*, на яку ставився столовий посуд. Під ундрюком розміщувалася розфарбована скринька *кьобан сандик* для зберігання харчу. Вздовж тієї ж стіни ставили вішалку *ільгіт* для підвіски і пров'ялення м'яса. Тут же лантухи з мукою, діжки для молока і масла.

Ліворуч від входу в юрту розміщували велику скриню *уйкен сандик*, над яким клали постільну білизну. На цій же стіні розвішували зброю і приналежності для запрягання.

Уся підлога юрти, за виключенням невеличкого квадрату перед входом і місця вогнища, в кілька рядів була застелена циновками, повстями і килимами.

Дослідники вказують головні відмінності типу тюрської юрти від монгольської: форма купольної частини (за Н. Харузіним), покриття повстю не безпосередньо на дерев'яний каркас, а на трав'яну чи очеретяну підкладку (за Г. Потаніним), відсутність довгої стойки, що підпирає купольне коло в середині юрти (за Н. Харузіним). За твердженням Г. Васильєвої, в середині тюрського типу (до якого відносять і ногайський підтип юрти) підтипи визначаються не стільки за різницею кута вигину купольних жердин, скільки за відстанню вигину від кінця жердини, а також за формою купольного кола [7, 31].

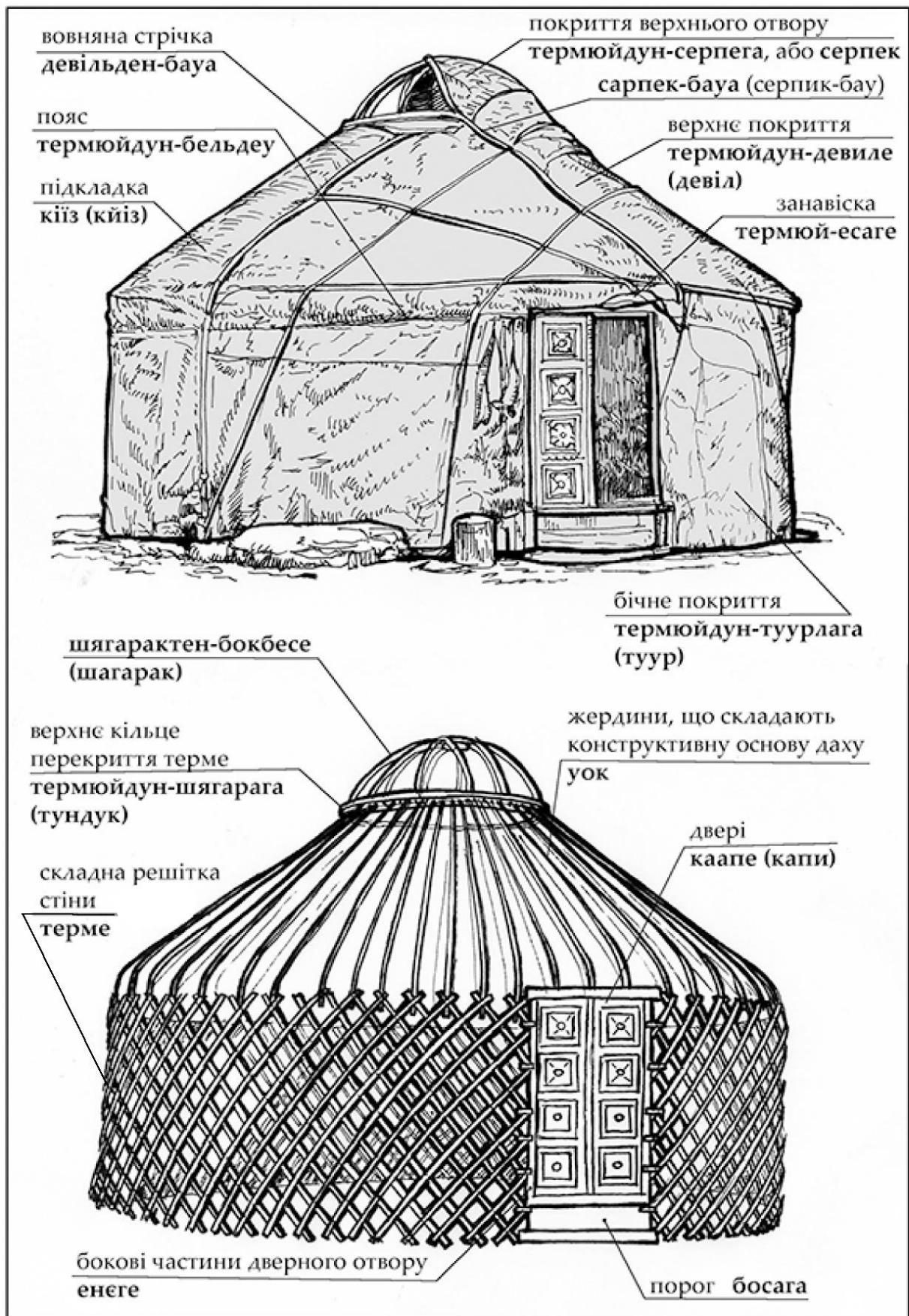

Рис. 3. Основні деталі ногайської юрти терме (назви складових за А. Архиповим та Б. Кочекаєвим). Малюнок автора (2020 р.).

У контексті доповнення загальної історії архітектури України актуальним залишається висвітлення дуже важливої і характерної для давніх часів мобільної архітектури. Вивчення окремих, маловідомих сторінок її розвитку на різних історичних етапах і дослідження конструктивно-планувальних особливостей окремих типів споруд, що були домінуючими у певний час для степової зони, дозволить розкрити маловідомі сторінки розвитку архітектурно-містобудівного процесу на теренах країни, по новому подивитися на виникнення та існування функціональних і конструктивних характеристик будівель, які вплинули на формування архітектури пізніших періодів.

Джерела та література

1. Ананьев Г.Б. Караногайцы, их быт и образ жизни // Сборник сведений о Северном Кавказе. Вып.2. 1908. С. 1–22.
2. Архипов А.П. Домашняя ногайская утварь // Заметки и выписки // Географические известия. СПб., 1850. № 1. С. 73.
3. Архипов А.П. Этнографический очерк ногайцев и туркмен. Кавказский календарь на 1859 год. Тифлис, 1858. С. 347–356.
4. Асколи Э. Описание Черного моря и Татарии, составленное доминиканцем Эмиддио Дортелли де Асколи, префектом Каффы, Татарии и пр. в 1643 г. // ЗООИД. Одесса, 1902. Т. XXIV. С. 89–180.
5. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. К., 1990. С. 49, 53–54, 182.
6. Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Советская этнография. М., 1976. – № 4. С. 42–62.
7. Васильева Г.П. Юрта переносное жилище народов Средней Азии и Казахстана (опыт сравнительной характеристики конструктивных особенностей) // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. М.: «Наука», 2000. С. 20–49.
8. Гаджиева С.Ш. Материальная культура ногайцев в XIX – начале XX в. М.: Наука, 1976. С. 57–59.
9. Гаджиева С.Ш. Очерки истории семьи и брака у ногайцев. XIX – начало XX в. М.: Изд-во «Наука», 1979. 170 с.
10. Грибовський В. Культурні споруди ногайців Приазов'я // Матеріали Міжнародної наукової конференції «IV Приазовський болгаристичний семінар». Велико Тирново. Мелітополь: вид-во Мелітопольського державного педагогічного ун-ту ім. Б. Хмельницького, 2012. С. 21–26.
11. Жан де Люк. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин. 1625 г. // ЗООИД. Одесса, 1879. Т. XI. С. 473–493.
12. Ибрагимов А.А. Некоторые материалы к вопросу о колесном движении у кочевников Средней Азии // Труды Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР. т. 15. Алма-Ата, 1965. С. 128–129.
13. Калмыков И.Х. Ногайцы / И.Х. Калмыков, Р.Х. Керейтов, А.И.–М. Сикалиев. Черкесск, 1988. С. 112–120.
14. Каноква Ф.Ю. Художественные особенности оформления экстерьера и интерьера ногайской юрты // Международный научно-исследовательский журнал. Екатеринбург, 2017. № 01 (55). Ч.3. Январь. С. 16–19.
15. Керейтов Р.Х. Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры. Ставрополь: Сервисшкола, 2009. С. 203–210.
16. Kleeman N.E. Voyage de Vienne à Belgrade et à Kilianova, dans des Tartares Budziacs et Nogais dans la Crimée, et de Kaffa à Constantinople, an travers de la mer Noire. avec

- le retour à Vienne, par Trieste. Fait dans les années 1768, 1769 et 1770: Trad. de l'all. Neuchatel, 1780. С. 72–74.
17. Кочекаев Б.Б. Ногайская юрта и ее убранство // История горских и кочевых народов Северного Кавказа. Ставрополь, 1975. С. 129–137.
 18. Малявкин Г.Ф. Караногайцы (Этнографический очерк) // Терский сборник. Владикавказ, 1893. № 3. С. 133–173.
 19. Майдар Д., Пюрвеев Д. От кочевой до мобильной архитектуры. М.: Стройиздат, 1980. 216 с.
 20. Майдар Д., Ткачев В. Краткая архитектурная хроника. Улан-Батор: Госкомитет Совета Министров МНР по высшему, среднему специальному и профтехобразованию, 1980. 368 с.
 21. Ногайские деревни, или аулы // Журнал Министерства внутренних дел. 1839. № 2. С. 331–337.
 22. Раллев А.Б. История архитектуры развивающихся стран. К.: «Вища школа», 1986. 248 с.
 23. Сапожников И. Домостроительство у ногайцев и турецко-татарского населения Северного Причерноморья (по описаниям второй половины XVIII ст.) // Матеріали перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 року м. Запоріжжя. Запоріжжя: «Тандем-У», 2002. С. 136–143.
 24. Харузин Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюрских и монгольских народностей России. М., 1896. С. 21–33.
 25. Фарфоровский С.В. Ногайцы Ставропольской губернии: историко-этнографический очерк // Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества. Кн. XXVI. Вып. 7. Тифлис, 1909. С. 29.